

А.А.Оралбекова*¹, Қ.Қ. Байсарина², Г.А. Абенова³

¹докторант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Қазақстан, Семей, e-mail: bkksemey@mail.ru

³тарих ғылымдарының кандидаты, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан,
Семей, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

ЕРТІС ӨңІРІНДЕГІ ЖЕР ДАУЛАРЫ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ (1920-1930 жж.)

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты - Ертіс өңіріндегі Кеңес өкіметі тұсындағы, яғни 1920-1930 жылдардағы жер қақтығыстарын зерттеуге арналған. Мақала мұрағат құжаттары негізінде жер дауларының қалыптасуы мен шешілуіне әлеуметтік, экономикалық және саяси факторлардың әсерін қарастыруға, сондай-ақ қоғам мен билік органдарының осы өзгерістерге реакциясын бағалауға бағытталған.

Зерттеу жұмысының міндеттерінің бірі зерттелетін кезеңнің мән мәтінін және маңыздылығын көрсету үшін аймақтағы ең маңызды оқиғалар мен тенденцияларды қамтитын тарихи алғышарттарға шолу жасала отырып, жер қатынастарына әсер еткен саясат пен жер реформалары қарастырылады. Авторлар Ертіс өңіріндегі жер дауларының негізгі себептерін, оларды шешу тетіктерін және аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына әсерін анықтау мақсатында сол кездегі жер құқығы, сот шешімдері, әкімшілік актілері және басқа да ресурстарға қатысты құжаттамаларды талдайды. Сондай-ақ мұрағат материалдарынан нақты жер дауларына мысалдар келтіріліп, олардың негізгі субъектілері мен қақтығыстардың динамикасы қарастырылады.

Жер дауларын мұрағат материалдары призмасы арқылы зерттеу Ертіс өңіріндегі жер дауларының қалыптасуы мен шешілуінің тарихи аспектілерін тереңрек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл жер қатынастарының қазіргі проблемаларын түсіну және осындай қақтығыстарды шешудің тиімді стратегияларын әзірлеу үшін маңызды.

Кілт сөздер: Кеңес үкіметі; жерге орналастыру; жер даулары; реформа; жер нормасы; ауыл шаруашылығы.

Оралбекова А.А.*¹, Байсарина Қ.Қ.², Абенова Г.А.³

¹ докторант, Университет имени Шакарима города Семей,
Семей, Казахстан, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

² доктор исторических наук, профессор, Университет имени Шакарима города Семей, Семей,
Казахстан, e-mail: bkksemey@mail.ru

³ кандидат исторических наук, Университет имени Шакарима города Семей,
Семей, Казахстан, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

ЗЕМЕЛЬНЫЕ СПОРЫ В ПРИИРТЫШЬЕ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ АРХИВА (1920-1930 гг.)

Аннотация

Основная цель статьи – изучение земельных конфликтов при советской власти в Прииртышье, то есть в 1920-1930-е годы. Статья направлена на рассмотрение влияния социальных, экономических и политических факторов на формирование и разрешение земельных споров на основе архивных документов, а также оценку реакции общества и органов власти на эти изменения.

Одной из задач исследовательской работы является анализ политики и земельных реформ, повлиявших на земельные отношения, с обзором исторических предпосылок, охватывающих наиболее значимые события и тенденции в регионе, с целью показать смысл и значимость исследуемого периода. Авторы анализируют документацию, относящуюся к земельному праву, судебным решениям, административным актам и другим ресурсам того времени, с целью выявления основных причин земельных споров в Прииртышье, механизмов их разрешения и влияния на социально-экономическое

развитие региона. Также из архивных материалов приводятся примеры реальных земельных споров, рассматриваются их основные субъекты и динамика конфликтов.

Изучение земельных споров через призму архивных материалов позволяет глубже понять исторические аспекты формирования и разрешения земельных споров в Прииртышье. Это важно для понимания текущих проблем земельных отношений и разработки эффективных стратегий разрешения таких конфликтов.

Ключевые слова: Советское правительство; землеустройство; земельные споры; реформа; земельная норма; сельское хозяйство.

A.A. Oralbekova ^{*1}, K.K. Baysarina ², G.A. Abenova ³

¹ doktoral student of the specialty History, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan, e-mail: aysara.oralbekova@bk.ru

² doktor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan, e-mail: bkksmey@mail.ru

³ Candidate of Historical Sciences, Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan, e-mail: ab.gulnur@mail.ru

LAND DISPUTES IN THE IRTYSH REGION THROUGH THE PRISM OF THE ARCHIVE (1920-1930)

Abstract

The main purpose of the article is the study of land conflicts under Soviet rule in the Irtysh region, that is, in the 1920s and 1930s. The article aims to consider the influence of social, economic and political factors on the formation and resolution of land disputes on the basis of archival documents, as well as to assess the reaction of society and authorities to these changes.

One of the tasks of the research paper is to analyze the policies and land reforms that affected land relations, with a review of historical background, covering the most significant events and trends in the region, in order to show the meaning and significance of the period under study. The authors analyze documentation related to land law, court decisions, administrative acts and other resources of that time in order to identify the main causes of land disputes in the Irtysh region, mechanisms for their resolution and their impact on the socio-economic development of the region. Also from archival materials examples of real land disputes are given, their main subjects and dynamics of conflicts are considered.

The study of land disputes through the prism of archival materials allows a deeper understanding of the historical aspects of the formation and resolution of land disputes in the Irtysh region. This is important for understanding the current problems of land relations and developing effective strategies for resolving such conflicts.

Keywords: Soviet government; land management; land disputes; reform; land norm; agriculture.

Кіріспе. Бүгінде Қазақстандағы жер ресурстарын тиімді пайдалану, оны бөлу және оған қолжетімділікті зерттеу ел экономикасындағы стратегиялық маңызды мәселеге айналып отыр. Қазақстанда ауыл шаруашылығы мен жер ресурстарын тиімді басқару экономикалық өсуді ынталандыруға, қала мен ауыл арасындағы даму алшақтығын азайтуға, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге көмектесетін әлеуетке ие. Климаттың өзгеруі мен демографиялық өзгерістер сияқты ағымдағы қиындықтарды ескере отырып, жер ресурстарын түсіну және тиімді басқару орнықты дамуға қол жеткізу үшін өте маңызды. Кеңес өкіметі кезінде ұжымдастыру мен жоспарлы экономика кезеңі жер қатынастарына айтарлықтай әсер етіп, ауыл шаруашылығы құрылымында жаппай өзгерістерге әкелді. Бұл кезеңді зерделеу жерді қайта бөлу, оны пайдалану, аймақ экономикасына әсері сияқты қазіргі жер мәселелерінің тарихи тамырын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Кеңес Одағы кезінде жер ресурстары көбінесе орталықтандырылған түрде бөлінді, бұл өз кезегінде Қазақстандағы жерді иелену мен пайдаланудың қазіргі динамикасына да әсер етті.

Ертіс өңірі - бүгінгі таңда Шығыс Қазақстан облысы мен Абай облысы және Павлодар облыстарының аумағын қамтитын экономикалық маңызы жоғары аймақ болып табылады. Ертіс өңірі де еліміздің басқа аймақтары сияқты кеңестік жүйеге көшу кезінде қайталанбас қиындықтар мен өзгерістерді бастан кешірді. 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі жер телімдерінің бөлінуі мен нәтижесінде орын алған түрлі жер дауы сияқты аграрлық қатынастарды зерттеу мәселесі күрделі және жеткілікті зерттелмеген тақырып. Белгілі бір аймақтағы жер дауларының динамикасын түсіну жергілікті халық пен экономикаға қандай факторлар әсер еткенін жақсы түсінуге көмектеседі. Кеңес үкіметі тұсындағы жер реформасын жүзеге асырудағы қателіктері мен жер дауларының орын алу себептерін тереңнен талдаудың практикалық маңыздылығы - қазіргі заманғы аграрлық заңнаманы табысты жүзеге асырудың әдістері мен құралдарын анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ бұрынғы жер қатығыстарын зерттеу қателерді қайталау-

дан сақтандырады және тұрақты даму үшін жерді жақсы басқаруға көмектесетін заманауи жер саясаты үшін сабақ береді. Жер даулары тек экономикалық ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени контекст-те де маңызды. Олар аймақтағы қоғамдық пікірдің, стереотиптердің және мәдени тәжірибенің қалыптасуына әсер етуі мүмкін.

Зерттеудің негізгі мақсаты – Кеңес үкіметінің ауыл шаруашылығы саясатының күрделі аспектілеріне ерекше назар аударып отырып, ақпан төңкерісінен кейінгі Қазақстандағы жер қатынастарына талдау жасай отырып, орын алған жер дауларының алғышарттары мен себептерін анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу шеңберінде келесі міндеттер белгіленді: Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру жүйесін зерделеу, мұрағат-тық құжаттар мен басқа да қолда бар дереккөздер негізінде 1920-1930 жылдар аралығында қабылданған аграрлық реформаларға талдау жүргізу, жергілікті халықтар мен ұлтаралық жер қақтығыстарын анықтау және жергілікті тұрғындардың әлеуметтік өміріне әсерін зерттеу.

Материал мен әдістер. Ертіс өңіріндегі жер дауларына қатысты құнды мәліметтер мен айғақтардың басып көпшілігі мұрағат құжаттарында сақталған. Сол себепті зерттеу барысында мұрағаттардағы аталған кезеңдегі жер саясатына, ауыл шаруашылығы реформаларына және соған байланысты тақырып-тарға қатысты есептер, қаулылар мен жазбалар, хат-хабарлар сияқты әртүрлі құжаттар тереңнең зерде-леніп, жүйелі талдау жүргізілді. Әсіресе бағалы мәліметтердің көп үлесі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында» шоғырланған. Атап айтқанда, мұрағаттың 152-қорының (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттарында өңірдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың әртүрлі аспектілері қамтылған мәліметтер кездеседі. Соның ішінде, аталған кезеңде орын алған жер реформа-ларының қаулылары, жерге орналастыру, егістік және шабындық жерлерді анықтау науқаны, жерді игеру үрдістері, жеке меншікті жоюға бағытталған жер бөлу, байлардың мүлкін тәркілеу, аймақтағы орын алған түрлі жер даулары мен шешімдері сипатталған. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Президенті Архивінің 141-қоры мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің 74-қорындағы құнды деректер де қолданылды.

Мақалада тарихи зерттеулер мен ғылыми талдаудың жалпы ғылыми әдістері кеңінен қолданылды. Атап айтқанда, ақпаратты талдау және синтездеу әдістері жер реформалары мен жер дауларының құрылымын, алғышарттары мен себептерін, салдарларын толығырақ анықтауға және сипаттауға мүмкіндік берді. Зерттеуде 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру тұрғысында хронологиялық, логикалық, сандық және сапалық байланыстарды талдауды қамтыған салыстырмалы тарихи әдіс те кеңінен қолданылды. Бұл ретте ғылыми объективтілік, тұтастық пен тарихшылық және даму принципінің қатаң қағидалары мұқият сақталды. Мәліметтерді баяндаудың хронологиялық тәртібіне баса назар аударыла отырып, осылайша тарихшылық принципіне мән берілсе, мұрағаттық құжаттарды пайдалану арқылы ғылыми объективтілік қамтамасыз етілді.

Талқылау. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі саяси оқиғалар отандық және шетелдік тарихшыларды үнемі қызықтырып, көлемі мен мазмұны жағынан тарихи әдебиетте маңызды орынға ие болды. Осы тақырып аясында зерттелген негізгі мәселелердің бірі ауыл шаруашылығы мәселесі болды. Жаңа Экономикалық Саясат кезеңінде және одан кейінгі жылдары Қазақстандағы жер қатынастарының тарихын зерттеу кеңестік тарихнаманың дәстүріне сәйкес жүргізіліп, мұнда жер саясаты мен жерге орналастыру шаралары ауыл шаруашылығын дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылды. Посткеңестік кезеңдегі зерттеулер салыстырмалы түрде шектеулі болды және негізінен бұрынғы тұжырымдамалық негізді сақтап қалды. Жер саясаты мен жерге орналастыру шаралары жергілікті ауқатты тұрғындардың жерді пайдалануын шектеу және биліктің жерді пайдаланудың ұжымдық нысандарын ынталандыру жөніндегі күш-жігері үшін оң деп бағаланады. Мысалы, Б.Семевский «Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода» атты еңбегінде 1921-1922 жылдардағы жер-су реформа-сының қазақ халқының егіншілікпен айналысуына және дамуына оң ықпал етті деп атап өтеді [1, 98 б.]. Дегенмен де, Кеңес үкіметінің аграрлық саясатының Қазақстандағы шиеленіскен жер мәселелерін толық шеше алмағандығы туралы объективті пікір қалдырған М.Ким сынды зерттеушілер де болды [2, 105]. Дәл осындай пікірді ұстанатынын Г.Ф. Дахшлейгер де «Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)» атты еңбегінде атап өтті [3, 171 б.].

Кеңес үкіметі кезіндегі зерттеушілердің Ертіс өңіріндегі жер мәселелеріне қатысты зерттеулерінде де асыра сілтеушілік байқалады. В.Федоров зерттеуінде жерге орналастыру науқанына байланысты Ертіс өңірі тұрғындары түпкілікті жерге орналастырылды дей отыра, науқанның маңызы мен нәтижесіне қатысты біржақтылық танытады [4, 12 б.]. Дегенмен Ә.Жаманқұлов қазақ ауылдарының ауыл шаруашылығы техникаларының болмауы салдарынан жер телімдерін пайдалана алмады деп, жерге орналас-тыру науқанының олқылықтарын атап өтеді [5, 15 б.].

Тәуелсіз алғаннан кейінгі жылдарда Кеңес үкіметінің аграрлық саясатына сыни тұрғыдан қарап, тың деректермен толықтырылған ғылыми еңбектер мен зерттеулер жарық көрді. Атап айтқанда, А.П. Козлов [6], Н.А. Абдурахманова [7] өз еңбектерінде кеңестік басшылықтың жер реформалары мен қаулыларын-дағы қайшылықтар мен үйлеспеушіліктерді жан-жақты саралайтын мақалаларын ұсынды. Мысалы, Н.А. Абдурахманова өз еңбегінде жер реформаларындағы қайшылықтарға ерекше назар аударып, федералды және аймақтық билік арасындағы мәселелерді шешу тәсілдерінің алшақтығын көрсетеді. Қазақстандағы сол кезеңдегі аграрлық мәселені шешудің шұғыл қажеттілігіне қарамастан, автор оны сәтті шешу үшін байыпты және мұқият талдау қажет болған еді деп санайды [7, 26-33 б.]. Ал А.П. Козлов болса большевиктік басшылықтың Қазақстандағы ауыл шаруашылығын қайта құрудың нақты жоспарының мүлдем болмағанын және қазақ көшпелілерінің қолдауына ие болу үшін Алашорда жақтастарының идеяларын пайдаланғанын айтады. Бірақ бұл басқарудың этнократиялық моделі, әлеуметтік сілкіністер, ұлтаралық шиеленіс сияқты қарама-қайшы нәтижелерге әкелді деп тұжырымдайды [6, 823-829 б.].

Ертіс өңіріндегі жер мәселесіне қатысты қазіргі заманғы зерттеулер қатарына Қ.Қ. Байсаринаның «Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру тарихы мен тағылымы» атты еңбекті атап өтуге болады. Зерттеуде 1920-1930 жылдардағы ұжымдастыру кезеңінде орын алған тәркілеу жұмыстары мен егістік және шабындық жерлерді бөлу мәселелері, сондай-ақ аталған кезеңдегі жалпы өңірдегі қоғамдық-саяси жағдай тереңнен баяндалады [8].

Р.Ж. Екібаевтың кандидаттық диссертациясында ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы Ертіс өңірінің экономикалық дамуының жалпы деңгейін және жағдайын түсінуге мүмкіндік беретін құнды зерттеу деректері келтіріледі [9]. Автордың назары тек экономикалық аспектілерге ғана емес, сонымен бірге тарихи контексттің картинасын толықтыратын аталған кезеңнің қоғамдық-саяси өміріне де аударылады. Халидуллиннің «Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917 -1940г» атты диссертация-лық жұмысында Қазақстандағы жер қатынастары жан-жақты зерттелген [10]. Еңбекте жер реформасының негізгі аспектілері және оның әлеуметтік-экономикалық динамикаға әсері де талданады.

А.С. Әділбаева мен Т.У. Жақыпова мақалаларында ұжымдастыру жағдайындағы жер мәселесі саясаты мен халық динамикасы арасындағы байланыс пен демографиялық өзгерістерге талдау жасайды [11].

Дегенмен де 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жерге орналастыру науқанына қатысты құнды мәліметтердің басым көпшілігі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығында» шоғырланғаны белгілі. Аталған мұрағаттың әсірес 152-қорының (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттары Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайын ашуға ықпал етті. Аталған қордың құжаттарында 1920-1930 жылдардағы Ертіс өңіріндегі әлеуметтік-экономика-лық саясаттың әртүрлі аспектілері туралы мәліметтер қамтылған. Атап айтқанда, қазақ қоғамындағы таптық қатынастарды орнату үшін кеңестер құру, партиялық ұяшықтардың қызметі, жерді игеру процес-тері, егістік және шабындық жерлерді анықтау, жеке меншік иелерін жою үшін жер бөлу, байлардың мүлкін тәркілеу науқандары, салық саясаты мен ауыл шаруашылығы өнімдерін жинау шаралары сипатталған.

Алайда Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығындағы Ертіс өңіріндегі жер мәселесі, соның ішіндегі жер дауы мәселесі, түрлі орын алған қақтығыстар мен шиеленістердің шығу себептері мен алғышарттары және салдарлары өте аз көлемде зерттелген деуге толық негіз бар. Зерттеулердің басым көпшілігі 20-жыл-дардың екінші жартысындағы индустрияландыру мен ұжымдастыру кезеңдерін ғана қамтып, аграрлық саясатты талқылау тек экономикалық және саяси пікірталастар контекстінде ғана берілген.

Ертіс өңіріндегі жер дауы мәселесіне қатысты құнды деректердің басым бөлігі Абай облысының «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» мұрағатында жинақталғаны белгілі. Әсіресе, 152-қор-дың (Семей губерниялық жер басқармасы) құжаттарында Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайына байланысты көптеген мәліметтер кездеседі. Аталған қор құжаттарында 1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңірі тұрғындары арасында таптық қатынастарды орнату үшін кеңестер құру, партиялық ұяшықтардың қызметі, жерге орналастыру процес-тері, егістік және шабындық жерлерді бөлу, сондай-ақ жеке меншікті жою мақсатында жер бөлу мәселелері қамтылған. Сондай-ақ, түрлі жер реформаларын жүзеге асыру барысында орын алған шаруашылық ауылдар, тұрғындар арасындағы, әсіресе бай мен кедей, орта тап шаруалары арасындағы қақтығыстар мен шиеленіскен даулы мәселелерге қатысты құнды мәліметтер жинақталған.

Нәтиже. 1920-1930 жылдар аралығында Кеңес Одағының аграрлық саясатының басты бағыты – ұжымдастырудың бүкілодақтық ұмтылысы мен шаруашылықты ұйымдастырудың социалистік нысан-

дарына өтуді көздеді. Бұл кезең қазақ шаруаларының өміріне және отырықшылықтың орнығуына әсер еткен бірмаша оқиғалармен ерекшеленді. Коммунистік қоғам құруға бағытталған большевиктік идеологияның ықпалымен Қазақстандағы Кеңес үкіметі ауыл шаруашылығы саясаты саласында белсенді қадамдар жасады. 1920 жылдардың бірінші жартысында жерге жеке меншікті жоюға және ұжымдық жер пайдалану формаларына көшуге бағытталған шаралар жүзеге асырылды. 1920 жылдардың екінші жарты-сында ұжымдастыру процесі қарқынды жүріп, 1930 жылдары ерекше шиеленісе түсті. Жер реформалары шаруаларды күштеп ұжымдастыруға, совхоздар мен колхоздардың құрылуына, сондай-ақ халықтың күштеп қоныс аударуына әкелді. Бұл өзгерістер шаруа халық арасында қайшылықтар мен қарсылық тудырып, ауыр әлеуметтік-экономикалық зардаптармен қатар жүрді.

XX ғасырдың басындағы Ертіс өңірінің экономикасының негізгі салаларының бірі - тарихи-экономикалық жағдайларына байланысты біршама аумақты қамтыған мал шаруашылығы мен егіншілік болды. Отырықшы аудандар қатарына Өскемен, Павлодар, Семей мен Бұқтырма уездері жатса, Қарқаралы мен Зайсан уездері мал шаруашылығы және егіншілікпен шұғылданды. 1920-1930 жж. Аралы-ғындағы іске асырылған жер реформалары қарапайым халықтың тұрмыс-тіршілігіне айтарлықтай әсер етті. Ертіс өңіріндегі жер құрылымындағы өзгерістердің өңірдегі қоғамдық-саяси оқиғалар мен жергілікті билік органдарының қызметімен айқындалатын ерекшеліктері болды [9, 12 б.].

Негізгі оқиғалардың бірі – бұрын қазақ халқынан тартып алынған жерлерді қайтару болды. 1921 жылғы 2 ақпан мен 19 сәуірдегі жарлықтарға сәйкес 1921 жылғы ақпанға дейінгі қоныс аударушылар игермеген Ақмола, Қостанай, Торғай, Семей және Орал губернияларының бос жерлері қазақ шаруалары-на қайтарылды. Дворяндар, капиталистер мен монастырлар жалға алған жерлер, сондай-ақ патша үкіметінің Сібір мен Оралдың казак әскерлеріне пайдалануға берген учаскелері де қайтарылды.

Кеңес үкіметі тұсында қазақ халқының арасында жерді пайдалану тәртібі табиғи тарихи-тұрмыстық жағдайларға байланысты кәсіптік тұрғыдан қауымдық-тайпалық жүйе ретінде дамыды және ең құнды, шұрайлы жерлер байлардың қолында шоғырланып, кедей халықтың көпшілігіне зиян келтірді деген түсінік болды. Сол себепті де, жер реформаларының басым көпшілігі қарапайым бұқара халыққа жерді теңдей бөліп, таптық теңсіздікті жоюға бағытталды. Дегенмен де, іс жүзінде уақыттың тапшылығы мен дайындықтың аздығынан туындаған олқылықтардың әсерінен, асыра сілтеушіліктер мен шиеленіскен даулы мәселелер жиі орын алды.

Жалпы Қазақстандағы жерге орналастыру жұмыстары 2 түрде жүзеге асырылды: біріншісі, тек кедей шаруашылықтарға ғана көмек көрсетілетін халықтың өз есебінен жүргізілетін ауылышылық жерге орналас-тыру. Екіншісі жартылай көшпелі және көшпелі халықтар тұратын аудандардағы үздіксіз жерге орналастыру. .

Үздіксіз жерге орналастырудың міндеті – Қазақстанды отарлаудың салдарын жою және тұрақты жемшөппен қамтамасыз етілген мал шаруашылығын жүргізуге қолайлы аумақты дұрыс ұйымдастыру болды [12, 8 п.].

Семей губерниясының құрамына енген уездердегі жерге орналастыру науқаны экономикалық және табиғи-географиялық жағдайларға байланысты әртүрлі уақытта басталып, өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Өскемен уезінде жерге орналастыру үрдісі 1922 жылы басталып, барлығы 1922-1925 жылдар аралығында 17702 адам 631510 десятина жерге орналастырылды. Алайда бірнеше себептерге байланысты, жергілікті қазақ халқы мен өзге ұлт өкілдері арасында түрлі қақтығыстар мен жер даулары орын алды [13, 37 п.].

1924 жылдан бастап үздіксіз жерге орналастырумен қамтылған аудандардағы шиеленістер көп қиындықтар туғызған. 1924 жылдың өзінде жерге орналастыру бойынша Өскемен уезінде 122 іс қаралып, оның 39-ы даулы болып шыққан [13, 38 п.]. Бұл аймақтардың айтарлықтай аумағына қарамастан, бұрынғы қоныс аударушылардың иелігінде болған жерлердің қазақ халқына белгіленген тәртіппен берілмегендігінен және қоныс аударған халық арасында жартылай даулы жерлердің болуына байланысты, іс жүзінде көптеген жерлер қайта бөлу есебіне алынбады. Сонымен қатар, 1926 жылы жерге орналастыру тәртібінің негізіндегі әкімшілік ауылдардың жер пайдаланудағы шекараларын белгілеу негізінде өте үлкен шекаралық даулар әлі де шешілмеген еді.

Әсіресе, Павлодар уезінде жер қатынастарына қатысты күрделі және даулы мәселелер жиі кездекен. Бұл даулардың екі түрі бар. Біріншісі – орыс халқының бұрынғы қоныс аудару басқармасы кезінде бөліп берген аумақтардан тыс жерлерді тартып алуына байланысты туындаған қазақтар мен орыстар арасындағы даулар болса, екіншісі – әкімшілік ауылдар мен болыстар арасындағы шекаралас аймақтарды иеленуден туындайтын қазақ халқының өздерінің арасындағы даулар. Жаппай жерге орналастыру аумағында орын алған осы даулардың барлығы шекаралық даулар есебінде жерге орналастыру кеңестерімен шешіліп, басқа салалар бойынша даулар Жер комиссияларының шешімімен шешіліп отырған [14, 114 п.].

Павлодар уезіндегі шиеленіскен даулы мәселелердің келесі бір себебі – Ертістің сол жағасындағы 10 шақырымдық жолаққа байланысты болды. Бастапқыда Павлодар уезі бойынша жерге орналастыру 1925 жылдан бастап 2 жыл ішінде аяқталуы керек деп жоспарланды. Осы мақсатқа жету үшін 1925 жылы уезд аумағына болашақ жерге орналастыру үшін даулы пункттері бар триангуляторлар желісі салынды. Алайда егіс науқаны басталған кезде аумақтағы 10 шақырымдық жолақтың орналасуына байланысты, сонымен қатар 650-ге жуық шаруа қожалығының жерді заңсыз пайдалануы, осыған орай кейбір даулы мәселелердің шешімінің әлі табылмауына байланысты көптеген даулар туындады. Белгіленген шекаралар негізінде де біршама даулар орын алды, өйткені жерге орналастыруды жүзеге асыру кезінде халық 3 бөлікке бөлінді: бірі жаңа шекараны орнатуды, екіншісі ескілерін қалдыруды, ал үшіншісі Губернияның жер кеңестері бекіткен шекараны талап етті. Жалпы, жерді игеру баяу қарқынмен жүрді, себебі шаруалар қанша қаласа да, өздігінен жерге орналаса алмады. Уездік жер бөліміне жерге орналастыруға өтініш берген күннің өзінде де, келісім-шарт жасасу кезінде шаруалар жерге орналастырудың бағасының қымбатты-ғын алға тартып, жерге орналастырудан үзілді-кесілді бас тартқан жағдайлар да болды [15, 339 п.].

Жерге орналастыру жұмыстары жүргізілген кейбір аймақтардағы осы сынды әлі де шешімі табылмаған көптеген дау-дамайлардың соңы төбелеске ұласқан жағдайлар да кездескен. Бұндай дауларды рет-теу өте қиынға соқты. Себебі, біріншіден, жерді пайдаланудың үлкен күрделілігіне байланысты мұндай мәселелерді жерге орналастыруды аяқтау арқылы ғана шешуге болатын еді, бірақ жер өлшеушілердің болмауынан бұл мүмкін емес еді. Ал мемлекеттік жер пайдалану мекемесінің жұмыс жоспарына сәйкес және аудандық Кеңестер съезінің қаулысымен жұмыс аяқталып, жоспарлар тапсырылуы керек болды. Мұндай жағдайда тапсырманың 2 пайызы ғана орындау мүмкін еді [16, 59 п.].

Жерге орналастыру науқаны кезінде туындағын бұл даулы мәселелердің шығуының бірнеше себептері болды:

Біріншіден, жерге орналастыру халықтың өз қаражаты есебінен жүзеге асырылады. Науқанының алғашқы кезеңінде төлем қабілеті бар шаруашылықтар ғана жерге орналастырылып, жерді бағалау агрономдардың араласуынсыз тек тұрғындардың күшімен жүргізілді. Осылайша ауқатты шаруа қожалық-тары шұрайлы жерлерді иемдену мүмкіндігіне ие болды. Мысалы, «Раздольный» ауылының өзінде ғана ауқатты шаруашылықтардың 90%-ы көшіп барған [13, 37 п.].

Нәтижесінде шұрайлы жерлердің кесіліп тасталуы негізінде наразы топтар тарапынан қақтығыстар туындаған. Мысалы:

1. «Топиха» және «Раздольный» ауылдарын Черемшан тұрғындарынан бөлу туралы бастамалар көтерілді.

2. «Гремячий Ключ» және «Григорьев» ауылдарын Тала-Үлбі тұрғындарынан бөлуге қатысты даулы жағдайлар орын алды [14, 114 п.].

Екіншіден, Уездік жер басқармасына қатысты бірыңғай басқару мен бақылаудың болмауы тұрақсыз-дықты тудырған. Аудандық жер бөлімшелерінің, әсіресе қоныстандырудың алғашқы жылдарында науқанға толыққанды дайын болмауы байқалды. Кеңес үкіметі жүргізген жер реформаларының мақсаты туралы қалың жұртшылыққа толық түсіндірілмеуі, сонымен қатар Уездік жер басқармасының қарапайым халық пен жергілікті билік органдарынан алшақ болуы - науқанның формальді сипатқа ие болуына әкеліп соқты.

Жұмыс барысына бақылаудың болмағандығына айғақ ретінде Свердловск болысы Георгиевское ауылындағы жерге орналастыру жұмыстарын мысалға келтіруге болады. Атап айтсақ, жерге орналастыруға дейін ескі жоспарға сәйкес ауылдың оңтүстік шекарасы Шар өзенінің бойымен өтіп, Шардың сол жағалауы көшпелі қазақ халқының суармалы жерлері болған. Алайда жерге орналастыру науқанынан кейін белгісіз себептермен Шар өзені толығымен орыс халқының иеліген көшіп кеткен. Нәтижесінде, өзенге қатынау мүмкіншілігінен айырылған көрші қазақ ауылдары, мал суару үшін шабындық және егістік жерлерге мал айдап, зиян келтіргені үшін жергілікті қазақ халқы мен орыс халқының арасында жиі келіспеушіліктер орын алған [13, 38 п.].

Келесі бір мысал, Шар болысында болыстық атқару комитеттерінің жұмыстың ауырлығы мен маңыз-дылығын ескермей жұмыстарына салғырт қараған жағдайы. Шар болысының атқару комитеттері жарлыққа формальды түрде қарап, қаладан келген жолдастар барлық жұмысты орындайды, ал олардың міндеті тек осы жолдастарға көмектесу деп түсінеді. Бірақ түсіндіру жұмыстарынан кейін Шар болысының атқару комитеті жұмысқа асығыс кірісіп, нәтижесінде кейбір жағдайларда ауылдарға өте әлсіз өкілдер жіберіледі. Олар өз кезегінде тапсырылған жұмысты дұрыс орындай алмаған. Мысалы, Мендешев болысының №3 ауылына қазақ-орысша сауаты жоқ болыстық атқару комитеті мүшесі Майтышқанов жіберілген. Ол тұрғындарға жарлықты түсіндіру жұмыстарын атқармай, ауылдық комиссиямен бірігіп

шабындық жерлерді үш ауданға бөлген. Ал аудан ауылдарындағы қайта бөлу жұмыстарын тұрғындардың өздеріне қалдырып, осылайша байлар мен ауқатты шаруалардың жақсы шабындық жерлерді алуына мүмкіндік берген [16, 86 п.].

Осыған ұқсас жағдай Бұқтырма уезінің Тимофеевская болысында орын алған. 1925 жылы Бұқтырма уездік партия конференциясында жолдас Турчев жағдайды былай сипаттайды: «Тимофеевская болысын-дағы жерге орналастыру өте нашар. Уезд комитеті басшылығының Тимофеев болысының жергілікті атқа-рушы ұйымдармен байланысты әлсіз. Тек бір рет ғана Подгорновая өлкесіне іссапармен барып, ол жер-дегі ұяшықтардың алты ай бойы бірде-бір жиналыс немесе жалпы жиын өткізбегені анықталған. Әрине бұл жерде ұяшықтарды әлсіз жұмыс жасап, тәртіпке бағынбады деп біржақты айыптау қиын.» [17, 206 п.].

Үшіншіден, жер өлшегіштердің жұмысқа әсерінің бар болғаны 33%-бен ғана шектелуі даулы мәселелердің шешілу үрдісін тежеді.

Осы және басқа да себептер туралы 1928/26 ж. жерге орналастыру жұмыстарының қорытындылары туралы тезистерде төмендегі олқылықтар айтылады:

1. Жерге орналастыру процесінің барлық түрлеріне халық өкілдерінің, сондай-ақ төменгі кеңестік аппараттың жаппай белсенді қатысуы байқалмайды, бұл өз кезегінде жерге орналастырудың бұқарадан бөлініп, Қазақстан территориясындағы шаруашылықты ұйымдастыру жөніндегі жұмыстың сапасының төмендеуіне әкеп соғуы мүмкін.

2. Мемлекеттік бюджеттен қажетті қаражаттың бөлінбеуі салдарынан, 1924 жылғы 17 сәуірдегі ережеде көзделген жер съездерінің жалпыға бірдей өткізілмеуі.

3. Жерге орналастыру және мелиорациялаудың мақсаттары мен міндеттері туралы халықтың нашар ақпараттануы.

4. Операциялық персоналдармен салыстырғанда әкімшілік-техникалық персоналдардың жалақысы-ның сәйкес келмеуі, губерниялық аппарат қызметкерлерінің тапшылығына әкелді.

5. Гидротехниктердің жалақысының қысқаруы және тиісті біліктілігі бар жерге орналастырушылардың жалақысының аздығы кадрлардың тұрақсыздығына және ішінара кадрларды толтыра алмауына әкеп соқты [18, 1 п.].

Жерге орналастыру жұмыстары барысындағы орталықтан бөлінге қаражаттың жетіспеушілігі мен маман тапшылығының көрінісі, Зайсан БК(б)П уездік комитетінің 1925 жылғы желтоқсандағы ақпараттық есебінде де байқалады.

Өлкеде 1924 жылы жерге орналастыру жұмыстары әртүрлі себептерге байланысты үзіледі және оның ең басты себебі – жерге орналастыру жұмыстарына қаражаттың жетіспеушілігі болған. Келесі маңызды себептердің бірі – қазақ босқындарына жер телімінің жүргізілмеуі және осы мақсатқа бөлінген несие-лердің жабылуы. Уездік жер басқармасы мен уездік комитеттің ескі құрамы тарапынан бірнеше өтініштер берілгенімен, несиелер ашылмаған. 23 желтоқсанда президиум уездік жер басқармасы менгерушісінің баяндамасына сүйенен отырып, басқарманың 95%-ға жұмыс істемейтінін атап өтеді. Оның басты себеп-терінің бірі- уездік жер басқармасының техникалық аппаратының тым әлсіздігі. Жерге орналастыруда да, агрономияда да мамандар жоқ. Бұл мамандардың жалақысы салыстырмалы түрде төмен болғандықтан, әрі уездің мәдениет ошақтарынан шалғай орналасуына байланысты оларды табу мүмкін емес еді. Соны-мен қатар халықты ауыл шаруашылығы құралдарымен қамтамасыз ету де жеткіліксіз [19, 151-152 п.].

1926 жылы 20 мамырда Орталық Атқару Комитеті Семей губерниялары территорияларында егістік және шабындық жерлерді тең бөлу жұмыстарын жүргізу туралы қаулы шығарды. Басты мақсат, біріншіден, қалыптасқан тегіссіздікті жою, екіншіден, ауылдың аз қамтылған тұрғындарының егістік пен шабын-дықтарды экономикалық тұрғыдан игеруіне жағдай жасау болды. Дегенмен де, бұл жұмыстар да бірнеше олқылықтар себебінен уақытылы жүргізілмей, бірізділіктің болмауынан түрлі даулы мәселелер мен наразылықтар орын алды. Мысалы, Семей губерниясының Өскемен уезіндегі атқарылған жұмыстар бойынша есепте, қабылданған жоспар бойынша жұмыстың 3 маусымда басталып, 5 шілдеде аяқталуы керек болғандығы, алайда тағайындалған өкілдердің бос болмауы салдарынан жұмысқа тек 7 маусымда кіріскендігі баяндалған [20, 17 п.].

Егістік және шабындық жерлерді бөлу науқанын Орта Азия республикаларында жүргізілген жер реформасымен салыстырып, қазақ халқы арасындағы кіші Қазан революциясымен салыстырылды. Науқанның формальды емес, нақты жүзеге асуы сол кездегі міндеттер мен кедейлердің қалың бұқарасының мүдделеріне байланысты болды [21, 191 п.].

Қазақ халқының арасында егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстары ең алдымен сол өңірдегі халықтың егіншілікпен қаншалықты айналысатынына табиғи түрде сәйкес келуі керек еді, сондықтан барлық қазақ облыстарында егістік жерлерді қайта бөлу жұмыстары жүргізілмеді. Сондай-ақ

шабындықтарға қатысты, халқы шөп шабумен айналыспайтын немесе шабындықтары жоқ таза көшпелі болыстарда шабындық-тарды қайта бөлу жұмыстары жүргізілмеді. Егістік жерлерді де, шабындықтарды да қайта бөлудің ең үлкен жемісі, байлардың ең құнды және шұрайлы иелік еткен жерлерін, жерден таршылық көрген немес толықтай айырылған кедейлерге қайтарылуынан көрінбек деп есептелінді [22, 195 п.].

Кедейлердің бұл хабарды қуана қарсы алғаны туралы А.Б. Масановтың Өскемен уезіндегі сапарында айтылады: Үштік мүшелерінің, етіксіз кедейлердің Үштік төрағаларымен бірге шабындықтарды аралап, жүздері нұрланып, бір-бірімен жанды әңгімелескенін бақылау, егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу туралы декрет шыққанға дейін қолжетімсіз болған өздерінің құнды жерлерге заңды құқықтарын қалай пайдаланып жатқанын көру өте қызықты болды. Олар былай деп мәлімдеді: Біз қазір шынымен де Кеңес үкіметінің көмегін, оның біздің мүддемізді қорғауын көріп отырмыз. Уезд орталығында да, губерния орталығында да олардың бізге деген қамқорлығын көріп жүрміз [23, 152 п.]. Ал Меңдешев болысының өкілі былай деп жазады: Әңгімелері мен баяндамаларынан бұл біз үшін Кіші Қазан болды деген сөздер айтылды. Шар болысының уәкілетті өкілі былай деп жазады: Кедей шаруалар бөлініске қатты риза болды, әсіресе бұл №6 және №1 ауыл кеңестерінде байқалды, онда кедейлер қызыл жалау-ларын желбірете байларды жеңгенін тойлап: «Байлардың 60 десятина жерге иелік ететін дәуірі аяқталды. Жерлерді жан басына теңдей бөліп аламыз» [24, 59 п.]. Дегенмен, сол болыстың екінші комиссары былай деп жазады: «Кедейлер ұйымдасқанда өздерінің атқамінерлердің ықпалында екенін, араларында сауатты жұмысшылар болмағандықтан, жұмысты атқара алмайтындығын айтты.» деп жазады [25, 86 п.]. Бұл екі суреттемені сол болыстағы №1 ауылдың өкілдері жазғанымен, жазбалардан қарама-қайшылықтарды байқаймыз.

1927 жылы Губерниялық атқару комитетінің жалпы пленумы өткізіліп, барлық ауылдық кеңес төрағалары, хатшылар және басқа да көптеген азаматтар қатысады. Бұл отырыста егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу мәселелері тағы да талқыланды. Қайта бөлу туралы 11 адам сөз сөйлеп, өткен жыл-дары орын алған жерге орналастыру жұмыстарына көңілі толмайтынын, ең жақсы шұрайлы жерлердің байлардың иелігіне өтіп жатқаны туралы наразылықтарын білдіреді. Байлар өз кезегінде жерге орналас-тырудың тым ұзаққа созылып кеткендігі мен қашан аяқталатындығының белгісіздігіне қатысты шағым-данады [26, 123 п.]. Сонымен қатар, отырысқа қатысушылар арасында Меңдешев болысындағы егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу жұмыстарын, Ұлан болысындағы сияқты көктемде қатар бастау керек болғандығы туралы, салдарынан соңғысына көптеген артықшылықтар берілгендігі жайлы наразылықтар да айтылды [26, 124 п.].

Науқанның алғашқы жылдарында-ақ жер дауына байланысты қақтығыстар шаруашылық ауылдар арасында жиі орын алған. Мысалы Меңдешев болысының №8 ауылында жүргізілген жұмыстар жайлы берілген есепте былай делінеді:

Меңдешев болысының №8 ауылына 16 маусымнан бастап біз үштік отряды және жергілікті халықты қосқанда шамамен 60 шақты адам, құнарлы жерлерді анықтау және өлшеу мақсатында егіс алқабына шықтық. Өзімізбен бірге құрал-жабдықтардан арқандар мен күрек болды. Біз арқандардың көмегімен екі өлшеу аймағына бөліп, екі партиямен өлшеуге кірістік. Осы уақытта қатысушылар да жұмысқа аралсауға тырысқанымен, құралдар жетіспеді. Айта кету керек, жұмыстың басында Ұлан болысындағы №1 ауылдағыдай кейбір жерлерді жасырып қалу әрекеттері байқалды. Ол жерлердегі шабындық жерлерді өлшеуге келгенде, сол шаруашылық ауылдың тұрғындары шабындықтардың шын мәнінде шабындық емес, жайылым ретінде пайдаланылатынын алға тарып, дәлелдеуге тырысқан. Бірақ, олардың әрекеттерін көрші ауылдардың тұрғындары әшкерелеп, соның негізінде шаруашылық ауылдар арасында да жиі қақтығыстар орын алған [26, 125 п.].

Келесі бір мысал, Нарым болысындағы қазақ халқына егістік жерлерді бөлу жұмыстарында туындаған даулы мәселе. Аталған өңірде бір жағынан, шекаралық дауларды шешу мен шаруашылық ауылдар арасында жан басы бойынша жерлерді теңестіру кезінде мүдделері қақтығысқан рулық топтар араздасқан. Екінші жағынан, жеке топтар арасында жерлерді теңестірудің салдарынан туындаған, нәтижесінде жер қатынастарында кедейлердің байға тәуелділігінің, қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-тіршілігінің бұзылуына әкеліп соққан ішкі таптық күрес кезіндегі әкімшілік ауылдар арасында қақтығыстар орын алған [27, 87 п.]. Аталған болыстағы Үлкен Нарым мен Меңдешев ауылдарының арасындағы келесі бір келіспеушіліктердің себептері төмендегідей болды: Үлкен Нарым ауылы даулы болған шабындықтардың 1924 жылдан бері өз ауылының азаматтарына тиесілі десе, ал Меңдешев ауылы бұл шабындықты 1922 жылдан бері пайдаланып келе жатқанын алға тартқан [28, 55 п.].

Шаруашылық ауылдар арасындағы қайта бөлу жұмыстары кезінде рулық араздықтар байқалды, бірақ шаруашылық ауылдың ішіндегі қайта бөлу кезінде бұл араздықтар көмескіленіп, оның орнына

таптық күрес ерекшелене түседі. Мысалы Ұлан болысындағы шаруашылық ауылдар арасында қайта бөлу кезінде байлар өз жерлерін өздеріне бекітуге ұмтылған. Мұндай ауылдардың кедейлері белсенділік танытпады. Ал шаруашылық ауылдың ішіндегі қайта бөлу жұмыстары басталғанда кедейлер мен байлардың мүдделері алшақтап, бір-біріне қарсы шықты [29, 198 п.].

Сонымен бірге, Жеке шаруашылықтардың да шекараларының бұзылуынан да қақтығыстар туындап отырды. Мысалы, кейбір шаруа қожалықтары көп жерді иемденіп қалу мақсатында арнайы қазықтар соққан. Бұл шекараның бұзылуын зардап шеккен шаруашылықтар өлшеу арқылы немесе өздері анықтаған. Соның салдарынан түсініспеушіліктер туындап, ауыл үштіктері арқылы реттеліп отырды [30, 126 п.].

Ертіс өңірінде орын алған жер дауларының үлкен үлесі байлар мен кедейлердің және орта шаруалардың арасындағы араздықтарды құрайды. Бұл қақтығыстардың туындауының бірнеше себептері бар. Ең алдымен, билік тарапынан кедей, орта және ауқатты шаруа ұғымдарын анықтауға қатысты әдістер мен тұжырымдамалар үлкен дәлдікпен әзірленді деп айту қиын. Өйткені, әсіресе егістік және шабындық жерлерді қайта бөлу жұмыстары кезінде жергілікті жұмысшылар осы мәселеге қатысты шатасып, шешім қабылдауда қиындықтар туындады [31, 58 п.]. Екінші бір түрткі болған жағдай, егістік және шабындық алқаптарды қайта бөлу жұмыстары кезінде 1 сортты құнарлы жерлердің басым бөлігінің кедейлерге үлестіріп берілуінде болды. Ұзақ уақыт иелігінде болған шұрайлы жерлерінен айырылып қалған байларға бұл жағдай әрине ұнамады. 1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарының бөліну тәртібін төмендегі кестеден көруге болады. [32, 37 п.].

1-кесте. Бұқтырма уезіндегі 1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарының бөліну тәртібі.

1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарын бөлгенге дейін									1, 2 және 3 сортты егістік алқаптарын бөлгеннен кейін								
кедей шаруалар			орта шаруалар			ауқатты шаруалар			кедей шаруалар			орта шаруалар			ауқатты шаруалар		
1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт	1 сорт	2 сорт	3 сорт
2170	1662	1612	819	962	550	1391	430	-	4482	1845	246	215	1055	791	-	-	1124

Осы кестені зерттей отырып біз кедейлердегі 1 сортты жерлердің %-ы шамамен 50% өскенін көреміз. Орта шаруаларда 1-ші сортты жерлердің пайызы да 50% азайған. Орта шаруалардың 2 және 3 сортты жерлерінің ұлғаю көрсеткіші де шамалы ғана. Сондай-ақ, орта шаруалардың жер пайдалану көрсеткішінде де айқын нашарлау байқалмайды. Оның себебі, бір жағынан, орта шаруалар қатарына ауқатты шаруаларға жақын тұрғындардың біразы кірсе, екінші жағынан, ең жақсы жерлерді алған кедейлер тобына орта шаруаларға жақын тұрғындардың енгені себеп болған.

2- кесте. Нарым болысының егістік жерлерін қайта бөлуге дейінгі әлеуметтік топтар бойынша бөлу [33, 90 п.].

Кедей шаруалар	Орта шаруалар	Ауқатты шаруалар
I сортты жерлер -2170 шаруаға	I сортты жерлер -819 шаруаға	I сортты жерлер -1391 шаруаға
II сортты жерлер -1662 шаруаға	II сортты жерлер -962 шаруаға	II сортты жерлер - 430 шаруаға
III сортты жерлер -1612 шаруаға	III сортты жерлер -550 шаруаға	-

3-кесте. Нарым болысының егістік жерлерін қайта бөлу кезінде әлеуметтік топтар бойынша бөлу.

Кедей шаруалар	Орта шаруалар	Ауқатты шаруалар
I-4482	I-215	I -
II-1846	II-1055	II -
III-246	III-791,5	III-1124,5

Дәл осындай жағдай Нарым болысында да орын алған. Нарым болысында да 1 сортты иеленген кедейлердің саны қайта бөлуден кейін екі есеге өскен. Бұқтырма уезіндегі сияқты Нарым болысында да ауқатты шаруаларға 1 және 2 сортты егістік алқаптары бөлінбей, тек 3 сортты жерлер ғана үлестірілген.

Шұрайлы жерлерінен айырылған байлар өз наразылықтарын әртүрлі жағдайда жеткізген. Кейбір аймақтарда байлар белсенділік танытып, ашық түрде қарсылық көрсетке, кейбірі жасырын түрде әрекет етіп, әртүрлі айла-шаралар қолданған.

Байлардың көп жағдайда өз мүдделерін жасырын әрекет арқылы жүзеге асыруға тырысқаны байқалады. Қайта бөлу жұмыстарына қатысты ашық түрде наразылық немесе қарсылық білдірмеген.

Олар өздерінің талаптарын ықпалында болған кедейлер арқылы жеткізген. Мысалы бай Шұқубасов жұмысшылар үштігінің төрағасының өз ауылынан болғанын қалап, сол үшін кедейлерді ауыл үштігінен осы жайлы өтінуге көндірген. Кедейлер байдың айтқанын орындаған. Орта шаруалар болса, көпшілігінің кедей шаруаларды жақтауына қарамастан, аса қатты белсенділік танытпаған [34, 127 п.].

Кейбір байлар шаруашылығындағы мал санын аз қылып көрсету мақсатында шаруашылықты жалған түрде бөліп, осылайша байлар немесе ауқатты адамдар қатарына жатқызылудан құтылғысы келген. Мұндай жолмен байлардың ұлдарының бірыңғай ауыл шаруашылығы салығынан босатылған жағдайлар да кездескен [35, 157 п.].

Екінші жағынан, байлар кедей шаруаларға қысым көрсете отырып, оларды жиналыстарда кейбір байлар мен ауқатты адамдарды орта шаруаларға, тіпті біразын кедей шаруалар қатарына жатқызуды талап етуге қатысты мәлімдеме жасауға мәжбүрлеген.

Келесі бір жағдай Нарым болысындағы 7-шаруашылық ауылдар орын алған. Байлар мен ауқатты шаруалар егістік жерлерді теңестіріп қайта бөлу жұмыстарының салдарын кедейлерге қарағанда әлдеқайда ерте түсініп, сол себепті де қайта бөлуге қарсы тұру үшін кедейлерді өз мақсаттарында қолданады. Науқаның бастапқы кезеңінде аталған ауыл кедейлері тарапынан орыс халқының пайдалануындағы даулы жерлер берілмесе, ауылда қайта бөлуді жүзеге асыруға құлықсыздығы туралы арыздану жағдайлары кездескен [27, 87 п.].

Тереңғұл болысында Байлар «шабындық көп болған сайын төлейтін салық та көп болады» деп кедейлерді қорқытып, үгіт-насихат жүргізген. Мысалы, шабындық жерлерді халық арасында бөлу кезінде салықтан жалтарған кедейлер Хусайын Жанқарин атты байға 50 десятина жерді шабуға рұқсат берген. Ал шын мәніде жан басына пропорционалды түрде үлестірсе 10 десятинадан артық жер алмауы тиіс болған [36, 73 п.].

Ауқатты шаруалар да орыс тұрғындары сияқты шабындықтарды жан басына емес, мал санына қарай бөлу арқылы Орталық Атқару Комитетінің қаулысын бұзуға, сондай-ақ бірнеше жылдар бойы үнемі пайдаланылып келген шабындық жерлерді қайта бөлуге қоспауға тырысқан. Мысалы, Нарым болысында Атақоныс атты байдың жерлері қайта бөлуге кірмеген. Бұл жағдайды сол ауылдағы кедейлердің өз құқықтарын қорғай алмауымен түсіндіруге болады [28, 56 п.]. Сонымен бірге байлардың науқанға ашық түрде қарсылық білдірген жағдайлар да кездеседі. Мысалы Ұлан болысында №6 ауылда "Құтымбет" руынан шыққан бай Саменов, Әжібай атты кедейдің егістік жерін жыртып, бұл іс сотқа беріліп, кінәліге қарсы қылмыстық іс қозғалған. Осы жағдайдан кейін кедей-кепшіктердің сөзінен байлардың мынадай әңгімелері аңғарылған: Солай-ақ болсын, бәрін алыңдар, бірақ одан байымайсыңдар, Құдай бізге мал берді, малымызды да оған берер жемімізді де құдай береді, өзі асырайды [37, 129 п.].

Шар болысының №5 ауылындағы тәжірибелік жұмыс барысында келесідей дау туындайды: Төлеңғұт руынан шыққан азамат Мұхамеджан Раисов бай статусынан айырылып орта шаруаға айналған. Шаруашылығының құлдырауына себеп болған 1922 жылғы жұт. Дегенмен де ол бұрындары төңіректегі халыққа жалға берген шабындықтардың үлкен аумағына ие болып қалған. Бірақ жер телімінің жан басына сәйкес бөлінгендігі туралы мәселе қозғалғанда, ол: Ешкімді мойындамаймын, жер ұзақ уақыт бойы бізге тиесілі болды және тиесілі, осыған байланысты қайта бөлу мүмкін емес. Оған кедейлер былай деп жауап қайтады: «Біздің есебімізден өмір сүргендерің жеткілікті, енді біз сендерден жалға алмаймыз, біз теңдей бөліп аламыз» [38, 63 п.].

Байлар тарапынан Болыс үштігінің мүшесі, әрі Қосшы ауылдық одағының төрағасы кедей Малыбаевқа қайта бөлу кезінде кейбір азаматтарды ұрып-соқты деген сияқты бірнеше айыптар тағылған. Тексеріс барысында барлығы Малыбаевқа оң баға беріп, байлардың туыстарын пайдаланып жалған куәгерлер арқылы тағылған айыптарын жоққа шығарды. Осындай әдістер байлар тарапынан қарсыластарын жену үшін жиі қолданылған [39, 168 п.].

Кейде Қосшы одағының мүшелері билеуші рудың ықпалынан шыға алмай, байлардың немесе басшылық еткен рудың мүдделерін жақтауға тырысатын жағдайлар болды. Мысалы, Рахиша ауылындағы кедейлер ру басшыларының пайдалануындағы жер учаскесіне байланысты бір-бірімен араздасып қалған. Рахиша ауылының кедейлері аталған жерлердің өз ауылдарына тиесілі екенін алға тарса, Мамыров атты байдың қол астына жиналған басқа бір топ кедейлер, жердің олардың ауылынан алшақта орналасқанына қарамастан, жерге иелік етуге талпынған [34, 127 п.].

Қазақ кедейлерінің ғасырлар бойы жер қатынастарында байға тәуелділігінің қаншалықты күшті болғанын, Мамырай Құдас атты байдың жалпы ауданы 115 десятин егістік алқаптарының, оның ішінде 91 десятин суармалы жерлерінің Мәстек Бұлақ атты басқа руға берілгеніне қарамастан, олардың оны пайдалануға алуға қорқып, аудандық атқару комитетіне басқа жерден жер бөлуді өтініп, бұл жерлерді алғысы келмейтіндігі туралы арызбен бүкіл делегацияны жібергенінен көруге болады.

Одан әрі шаруашылық ауылдар арасында жерлерді бөлу кезінде, № 6 ауылда кейбір рулардың жермен қамтамасыз етілуіндегі айқын теңсіздікке қарамастан, бай ықпалындағы кедейлер ауқатты шаруалардың жерлерін басқа руларға иелікке беруіне наралызық білдірген [27, 87 п.].

Дегенмен байлар өздерінің белсенділіктерін көрсетіп, қайта бөлуге ықпал етуге тырысқанымен, көбінесе кедейлер мен орта шаруалардың бірлескен қарсылықтарына тап болды. Дауыстарынан айырылға байлар егістік алқаптарына барып, ол жерде де оларды келемеждеп, қайта бөлу жұмыстарына аралас-тырмаған. Тіпті, кейбір жерлерде байларды жер өлшеу жұмыстары кезінде арқан тасытып, жұмыс күші ретінде пайдаланған сәттерде кездескен. Осының бәрі қайта бөлу науқанының ауылдың қалың бұқарасын дүрліктіргенін меңзейді. Бұл жағдайды Стобов былайша сипатталады: Орта шаруалар үндемейді немесе кедей шаруалардан бірдене қалса, бізге де береді дейді. Кедейлер жерді бөлу жұмыстарын тағатсыздана күткендей топ-топ болып жиналған. Байларға ешнәрсе бермеу ниеті айқын көрінеді [32, 37 п.].

Кедейлер мен байлар арасындағы араздықтың өршіген сәттерін №6 ауыл тұрғындарының жалпы жиналысында болған жағдайдан да көруге болады. Жиналыс бойынша есепте былай делінеді: №6 ауыл тұрғындарының жалпы жиналысында әлеуметтік жағдайына қарай шамамен 127 адам ғана келді. Оның ішінде: 5 бай, 35 орта шаруа, 60 кедей шаруа. Бұл ауылда жиыны 13 жұмысшы үштігі құрылды. Жиналыста кедейлердің белсенділігі байқалды, байларға нашар жер беру туралы шешім қабылдап, тіпті сол жиналысқа қатысқан байлардың жасырын малдарын эшкерелеп көрсеткен жағдайлар да болды. Мысалы, Баякенов Омарбек пен оның інілерінің салықтан мал жасырғаны туралы айтылды. Сонымен қатар, жұмысшы үштігінің сайлауы кезінде кедейлер әлдекімдерді байлардың колшоқпары деп кінәлап, оларды жұмысшылар үштігіне кіргеннен соң байлардың пайдасына жұмыс істейді деп наразылық білдірді. Нәтижесінде соның салдарынан тұрғындар жиналысында ұсынылған кандидаттардан орта шаруалар Рысымбай Сәтібаев пен Арым Құғанбаев өткізілмей тасталды. Жұмыс барысында шаруашылық ауылдан шамамен 60 верст шалғай жатқан 16 десятина шабындық алқаптар анықталды. Бұл жердің топырағы жақсы болғандықтан шөп жақсы шыққан. Сондықтан бұл жерді байларға бергісі келмеген кедейлер жалпы жиналыста учаскені жаңадан ұйымдастырылған Қосшы одағының меншігіне беру туралы мәселе көтерді. Сондай-ақ ауыл болып бірлесе отырып, осы учаскені шауып, шөпті сатып, одан түскен ақшаны одаққа тапсыру туралы ұсыныс білдірді. Нәтижесінде ұсыныс көпшілік дауыспен қабылданып, жер Қосшы одағында қалды. Осы сынды кедейлердің ашық түрде байларға қарсылық көрсетіп, тіпті кей жағдайда оларға мүлдем жер бермеу керек деген ұстанымды қолдаған жайдайлар орын алған. Мысалы Шар болысының №2 ауылындағы кедейлер жиналысының шешімімен 11 байға шабындықтар мүлдем бөлінген. Бұл ауылдағы шабындық жерлердің аз болуына байланысты олар ешқандай қарсылық көрсетпеген [24, 59 п.].

Кейбір аймақтардағы байлардың белсенділіктерінің төмен болуының немесе мүлдем қарсылық білдір-меуінің өзіндік себептері болды. Оған мысал мына жағдай: № 3 әкімшілік ауылда небәрі 50 гектар шабындық жер анықталып, іс жүзінде үлестірілді. Кедейлер жиналысында жердің аздығына байланысты байлардың шаруашылықтарына шабындық жер бермеу мәселесі көтерілді, олардың нұсқауы бойынша мұндай 11 шаруашылық болды. Қайта бөлу жұмыстарына дейін Шар болысының рулық араздығының барлық басшылары мен беделді ақсақалдары қамауға алынған болатын, сол себепті бір жағынан тұтқындалудан қорыққан, екінші жағынан беделді ақсақалдардың жоқтығынан байлар еш наразылық білдірмеді [38, 63 п.].

Байлардың наразылық танытпауының тағы бір себебі байлар кей жағдайда кедей және орта шаруалармен "береке" құрып / келісім/ жасасып отырған [37, 129 п.]. № 3 әкімшілік ауылдың Үшбұлақ ауылын-да қайта бөлу жұмыстары дұрыс жүргізілді. Кедейдің жерлері ең шалғай және ең нашар, ал ең жақсы және шұрайлы жерлер байларға тиесілі болған. Жер өлшеуші Савельченко жерді сапасына байланысты сызбада көрсетілгендей 100 ондық жолақтарға бөліп, содан кейін кедейлерді жинап, кез-келген жолақты қалаулары бойынша таңдауын сұраған [32, 37 п.].

Қорытынды.

1920-1930 жылдар аралығындағы Ертіс өңіріндегі жер дауларын талдай отырып, олардың өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына айтарлықтай әсер еткендігі туралы қорытынды жасауға болады. Бұл кезең тек экономикалық қиындықтармен ғана емес, жерді иелену мен пайдалануға әсер еткен саяси сілкіністермен де ерекшеленді. Жер дауы сол кезеңдегі қоғамның құрылымы мен динамикасын анықтайтын негізгі факторлардың біріне айналды. Зерттеу жер қақтығыстары көбінесе экономикалық және әлеуметтік-саяси аспектілерде болатынын көрсетті. Олар әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды бейнелеп қана қойған жоқ, сонымен бірге мемлекеттің жер қатынастарына араласуының

нәтижесі болды. Бұл қоғамдағы шиеленістің күшеюіне және әлеуметтік теңсіздіктің нашарлауына әкелді.

1920-1930 жылдар аралығындағы мұрағат құжаттарын талдау арқылы жүргізілген Ертіс өңіріндегі жер дауларын зерттеу нәтижелері – бұл өлкедегі жер қатынастарының маңызды аспектілері мен динамикасын тарихи тұрғыда ашуға көмектесті. Мұрағат материалдарын жүйелеу және түсіндіру арқылы сол кездегі жер қақтығыстарының астарында жатқан күрделі және өзара байланысты факторларды анықтауға мүмкіндік туды.

Мұрағат деректерін талдау тек қана қарама-қайшылықтарды ғана емес, сонымен қатар оларды шешу тетіктерін, соның ішінде сол кезеңдегі құқықтық және заңнамалық контекстті ескере отырып, анықтауға-нын атап өткен жөн. Бұл бізге даулардың мәнін ғана емес, сонымен қатар олардың даму динамикасын, сондай-ақ оларды шешудегі мемлекеттік институттардың ролін түсінуге мүмкіндік береді.

Сонымен, Қазақстандағы 1920-1930 жылдардағы жер дауы өлкенің әлеуметтік-экономикалық дамуына елеулі әсер еткен күрделі де көп қырлы құбылыс болды. Оларды зерттеу Қазақстандағы жер қатынастарының өткені мен бүгінін жақсырақ түсінуге және жерді пайдалану мен жерге орналастыруды дамытудың болашақ стратегиялары бойынша ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Семевский Б. Экономика кочевого хозяйства Казахстана в начале реконструктивного периода // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 73. Вып. 1. - С. 98.

2. Ким О. Октябрьская революция и аграрный вопрос в Казахстане. // Вопросы Истории. №10 – С.81-105

3. Дахилейгер Г. Ф., Нурпеисов К. Н. История крестьянства Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1985. 247 с.

4. Федоров В.С. Указ.соч. – 12 б.;

5. Жаманқұлов А. Указ.соч. – 15 б.

6. Козлов, 2015 – Козлов А. П. Истоки аграрной политики советской власти в Казахстане в 1920-е гг. // В мире научных открытий. Социально-гуманитарные науки. - 2015. № 9.3 (69). С. 823—829

7. Абдурахманов Н. А. Из истории политики землеустройства казахского населения в 1917-1927 гг. Роль национальной интеллигенции в разрешении земельного вопроса [Электронный ресурс]. URL: <http://articlekz.com/article/11136>

8. Байсарина Қ.Қ. Шығыс Қазақстандағы ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы (1920-1930). Оқу құралы. Семей. 2014. 238 б.

9. Екібаев Р.Ж. XX-ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ертіс өңірінің қоғамдық-саяси өмірі: Тарих ғыл.канд.дис. Автореф/, Р.Ж. Екібаев. - Семей, 2010. - 27 б.

10. Халидуллин Г. Аграрная политика советской власти в Казахстане 1917 -1940г.: Автореф. дис. д-ра ист. наук. – Алматы, 2001. - 58 с.

11. Әділбаева А.С., Жақыпова Т. Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық үрдістердің кейбір мәселелері (XX ғ. 20-30 жж.). Электронный научный журнал «edu.e-history.Kz», 9(2),18–31. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31

12. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА), 141 қор, 1 тізім, 753 іс, 8 п.

13. Абай облысы Қазіргі заман тарихы құжаттандыру орталығы (ҚЗТҚО), 152 қор, 1 тізім, 1117 іс, 37-38 п.

14. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 114 п.

15. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 339 п.

16. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 59-86 п.

17. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 206 п.

18. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА), 74 қор, 1 тізім, 107 іс, 1 п.

19. ҚР ПА, 141 қор, 1 тізім, 611 іс, 151-152 п.

20. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 17 п.

21. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 191 п.

22. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 195 п.

23. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 840 іс, 152 п.

24. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 59 п.

25. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 886 іс, 86 п.

26. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тізім, 1125 іс, 123-125 п.

27. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 87 н.
28. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 886 іс, 55-56 н.
29. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 198 н.
30. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 1125 іс, 126 н.
31. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 58 н.
32. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 1125 іс, 36-37 н.
33. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 90 н.
34. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 127 н.
35. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 157 н.
36. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 886 іс, 73 н.
37. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 1125 іс, 129 н.
38. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 886 іс, 63 н.
39. ҚЗТҚО, 152 қор, 1 тизім, 840 іс, 168 н.

References:

1. Semevskij B. *Ekonomika kochevogo hozyajstva Kazahstana v nachale rekonstruktivnogo perioda* // *Izvestiya Vsesoyuznogo geograficheskogo obshestva*. T. 73. Vyp. 1. - S. 98.
2. Kim O. *Oktyabrskaya revolyuciya i agrarnyj vopros v Kazahstane*. // *Voprosy Istorii*. №10 – S. 81-105
3. Dahshlejger G. F., Nurpeisov K. N. *Istoriya krestyanstva Sovetskogo Kazahstana*. Alma-Ata: Nauka, 1985. 247 s.
4. Fedorov V.S. *Ukaz.soch.* – 12 b.;
5. Zhamanқылов A. *Ukaz.soch.* – 15 b.
6. Kozlov, 2015 – Kozlov A. P. *Istoki agrarnoj politiki sovetsoj vlasti v Kazahstane v 1920-e gg.* // *V mire nauchnyh otkrytij. Socialno-gumanitarnye nauki*. - 2015. № 9.3 (69). S. 823—829
7. Abdurahmanov N. A. *Iz istorii politiki zemleustrojstva kazahskogo naseleniya v 1917—1927 gg. Rol nacionalnoj intelligencii v razreshenii zemelnogo voprosa [Elektronnyj resurs]*. URL: <http://articlekz.com/article/11136>
8. Bajsarina K.K. *Shygys Kazakstandagy uzhyndastyru: tarihy men tagylymy (1920-1930)*. *Oku kuraly. Semej*. 2014. 238 b.
9. Ekibaev R.Zh. *XX-gasyrdyn 20-30 zhyldaryndazy Ertis onirinin kogamdyk-sayasi omiri: Tarih ryl.kand.dis. Avtoref/,- Semej, 2010. - 27 b.*
10. Halidullin G. *Agrarnaya politika sovetsoj vlasti v Kazahstane 1917 -1940g.*: Avtoref. dis. d-ra ist. nauk. – Almaty, 2001. - 58 s.
11. Adilbaeva A.S., Zhakypova T. *Shygys Kazakstandagy etnodemografilyk urdisterdin kejbir maseleleri (HH э. 20-30 zhzh.)*. *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.Kz»*, 9(2),18–31. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31
12. *Kazakstan Respublikasy Prezidentiniñ Arhivi (ҚР ПА)*, 141 қор, 1 тизім, 753 іс, 8 p.
13. *Abaj oblysy Kazirgi zaman tarihy kuzhattandyru ortalygy (KZTKO)*, 152 қор, 1 тизім, 1117 іс, 37-38 p.
14. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 114 p.
15. *KR PA*, 141 kor, 1 tizim, 611 is, 339 p.
16. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 59-86 p.
17. *KR PA*, 141 kor, 1 tizim, 611 is, 206 p.
18. *Kazakstan Respublikasynyn Ortalyk memleketтик arhivi (ҚР ОМА)*, 74 kor, 1 tizim, 107 is, 1 p.
19. *KR PA*, 141 kor, 1 tizim, 611 is, 151-152 p.
20. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 17 p.
21. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 191 p.
22. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 195 p.
23. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 152 p.
24. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 59 p.
25. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 86 p.
26. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 1125 is, 123-125 p.
27. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 87 p.
28. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 55-56 p.
29. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 198 p.
30. *KZTKO*, 152 kor, 1 tizim, 1125 is, 126 p.

31. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 58 p.*
32. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 1125 is, 36-37 p.*
33. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 90 p.*
34. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 127 p.*
35. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 157 p.*
36. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 73 p.*
37. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 1125 is, 129 p.*
38. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 886 is, 63 p.*
39. *KZTKO, 152 kor, 1 tizim, 840 is, 168 p.*